

Takács Tibor
Ügynök a lelátón
Adalékok az állambiztonsági térhasználathoz

„Szerda: Nem mentem ki a Csömöri útra, mert esett az eső.

Csütörtök: Reggel bent megbeszéltem Eckmayer Lászlóval és Németh Jóskával, hogy este kimegyünk a Fradi-meccsre. Még mikor elváltunk, este ugyanott $\frac{3}{4}$ 6-kor találkoztunk a Nagydíófa u. és a Rákóczi út sarkon, siettem haza, mert aznap kaptam fizetést, hogy odaadjam édesanyjának a pénzt. Hogy tudjon vásárolni másnapra. A találkával egy kicsit elkéstem, de megvárt a Németh Jóska, csak az Eckmayer Laci nem jött el. $\frac{1}{4}$ 7-kor elindultunk ketten a Laciék felé. De nem volt otthon, és így kimentünk ketten a korongmeccsre, de már csak a II. harmad vége felé értünk ki, már 4:1 volt a Fradi javára.

Különösebb dolog nem történt. A Jóska a Fradi-meccs után hazament, én maradtam a BVSC–WM meccsre, ezen a meccsen is csak kiabálás volt, de nem lehetett provokációnak venni! A második meccs szünetében találkoztam egy Fradimeccs-látogatóval. Szomjas Ede a neve, és az Egyetemi Nyomdában dolgozik.

Vasárnap: Nem mentem le Kecskemétre.”

„12-én délelőtt kimentem a Ferencváros–ifi válogatott mérkőzésre, nagyszerű meccset láttam, az ifi válogatott győzött 2:0-ra. Beszélgettünk egy páran több dologról. 13 óra felé átmentem az Építők-pályára a Fradi–Statisztika előkészületi mérkőzésre, a Fradi simán győzött.”

„19-én, vasárnap délelőtt kimentem a Ferencváros–Sokolovo (Prága [!]) nemzetközi labdarúgó-mérkőzésre, ott találkoztam egy Géza nevű haverral, de aztán el is veszítettük egymást. A labdarúgó-mérkőzésről csak annyit, hogy alattomosan vezette a meccset a Soós Gábor játékevezető, és durva társaság volt a cseh csapat. Ferencváros–Szparták Prága [!] 0:1 (0:1).”

„Csütörtökön voltam az FTC–BVSC jégkorongmérkőzésen, de nem tárgyilagosan vezetik a bírók a meccset, ez a meglátásom. [...] Szombaton volt a Postás, sima meccs volt. Nem volt különösebb hangzavar. Vasárnap a bajnoki rajtra hogy helyet kapjak, kimentem már $\frac{1}{4}$ 1-kor az Üllői útra a Salgótarján–Ferencváros NB-s bajnoki labdarúgó-mérkőzésre. A kezdés előtt már $\frac{1}{2}$ órával tele volt az állóhely. Jó iramú meccset láttam, de nem sportszerű keretek közt. Végül is Fradi-győzelem lett.”

„Csütörtökön kint voltam a Fradi–Építők jégkorongmérkőzésen, sima meccs volt, ami meglepő volt, hogy a társaság sportszerű volt. A Fradi simán győzött. Vasárnap nem mentem le Diósgyőrbe, de kimentem a Spartacus–Fradi NB I.[-es] ifi mérkőzésre. Találkoztam egy pár ismerőssel, de különösebb dolog nem történt.

Délután kimentem a Vasas–Honvéd focimeccsre, egy unalmas meccs volt.”

„Kedden kimentem a Ferencváros–Újpesti Dózsa jégkorong bajnoki mérkőzésre, de nagy tömeg volt a pénztáraknál, de így is hamar sikerült bemenni. $\frac{3}{4}$ 6-kor kezdődött a mérkőzés, kb. 8000 néző volt a lelátón. Hatalmas iramban kezdődött az első harmadban a játék, az első pecekben Boróczi és Lőrincz kapufája okozott izgalmakat a nézőtéren.

Az első harmad Dózsa fölényben folyt le. A II. harmadban szintén jobb a Dózsa és gólerősebb. [A] III. harmadban szintén nagy volt az iram, de jobb volt ebb[en] is a Dózsa, és így megérdemelten nyerte meg a mérkőzést 8:2 arányban.

Vasárnap 13 órakor kimentem az Üllői útra a Fradi–Vasas ifi labdarúgó-mérkőzésre, még ki sem jöttek a játékosok, már egy öregember szidta a bírót. Alig kezdődött meg a mérkőzés, az

öreg nekiesett a drótkerítésnek és elkezdte szidni a bírót, de aztán lecsitult. Nagyon nehezen és szerencsével nyertük meg a mérkőzést 1:0-ra.

A meccs után rohanás a Népstadionba, éppen elkaptam egy 23-as villamost, a pénztárnál találok egy korongmeccsről ismert fiúval, aki eladott nekem egy 5 forintos jegyet. A sráccal a déli lelátóhoz mentünk a póttribünhöz az S-szektor fölé, és csupa fiatal volt körülöttem. Még egy pár mondat a mérkőzésről, de csak annyit tudok mondani, hogy szemem láttára az O-szektorból feljövő fradisták v. Vasas-szurkolók köptek egyet és azt mondták, ilyen pocsek meccset régen láttak, és nekem is ez a véleményem a meccsről, de csak annyi volt több, hogy gondolkodni fogok a vasárnapi győri útról.”

A fenti szövegrészletek nem egy jégkorong- és futballmeccsre járó Fradi-szurkoló naplójából valók, hanem a politikai rendőrség „Cinege” fedőnevű operatív kapcsolatának első, 1961 februárjában és márciusában adott írásos jelentéseiből származnak.¹ A jégkorong- és futballmeccsre járó Fradi-szurkoló, Incze László, az Orion Rádió- és Televíziógyár 21 éves segédmunkása 1961 legelején kerülhetett kapcsolatba az állambiztonsággal, konkrétan a BRFK Politikai Nyomozó Osztálya V. (belsőreakció-elhárító) alosztálya, azon belül az V/d. csoport beosztottjával, Huszár Sándor rendőr főhadnaggyal. Huszár 1959 közepe óta az FTC B-közép elleni elhárítási vonalon dolgozott, így találhatott rá Inczére is.²

Május 15-én, majd 20-án Incze László már nem operatív kapcsolatként, hanem informátorjelöltként adott jelentést, sőt az utóbbi beszámoló május 24-ére keltezett gépelt tisztázatának fejléce már „Csillag” fedőnevű informátorként tünteti fel őt.³ A 6-os kartonja szerint Inczét hivatalosan 1961. május 26-án szervezte be Huszár főhadnagy az „FTC B-közép köré töm.[örülő] ellenséges elemek” elhárítására; azaz ekkor vált a politikai rendőrséggel szervezetszerűen együttműködő hálózati személlyé.⁴ „Csillag” informátor nyolc évig dolgozott az állambiztonságnak (ezalatt nyolc tartótisztet fogyasztott el), mígnem 1969 tavaszán bejelentette, hogy a jövőben nem kíván meccsre járni, a szabadidejében ezentúl kirándulni fog. Ezzel hírszerző lehetősége megszűnt, és 1970 végén kizárták a hálózathoz.⁵ Tanulmányomban az ő hálózati működésén keresztül kívánok néhány adalékkal szolgálni arra, hogy a Kádár-kori politikai rendőrség egy virtuális tér, a sportmező feletti kontroll érdekében miként próbált szemmel tartani bizonyos fizikai helyeket, konkrétan a stadionokat, és ennek során miként használta a felügyelni kívánt teret. Reményeim szerint ezek a megállapítások felhasználhatóak lesznek a téma alaposabb kutatásában is.

A „Cinege” által írt első, fent idézett jelentések nem nyerték el a tiszt tetszését, azok tartalmát és stílusát is kezdetlegesnek ítélte.⁶ „»Cinege« op. kapcs. jelentései értéktelenek. Nem az eligazítás szerint, ill. utasításnak megfelelően hajtja végre feladatát. [...] Lényegtelen és értéktelen dolgokról ír. A találkozón 2 órán keresztül próbáltam vele megértetni feladatát, ill. mik azok a problémák, amik bennünket érdekelnek” – kommentálta Huszár főhadnagy a március 7-i találkozón kapott beszámolót.⁷ „Cinege” arra hivatkozott, hogy otthon nem tudja a jelentéseket megírni, ezért a tartótisztje a március 15-i összejövetelükön abban állapodott meg vele, hogy „jelenténivalóját gondolatban vagy vázlatban rendezzi”, és annak végleges változatát a találkozón közösen írják meg.⁸ Ennek megfelelően a következő hetekben az operatív kapcsolat szóbeli jelentéseket adott, amelyekről a tartótiszt készített írásos feljegyzést.⁹ Ez a módszer látszólag eredményre vezetett, hiszen május 15-én, majd 20-án „Cinege” újra saját kézzel írt jelentéseket adott, adhatott: ugyan előbbit Huszár „tartalmilag még kezdetlegesen hiányos”-ként értékelte, utóbbit viszont – a különböző klubok szurkolóinak találkahelyéről, a nagykörút és a Rákóczi út sarkán lévő „dumavárról” – már

értékesnek ítélte.¹⁰

A helyzet érdemben a következő hetekben sem változott, a hivatalos beszerzése után adott jelentései is élménybeszámoló jellegűek maradtak: „Szombaton nem voltam sehol, rosszul éreztem magam, és otthon maradtam, még Sportért sem mentem le. Vasárnap a Stadionba mentem ki egyedül a Csepel–Ferencváros labdarúgó-mérkőzésre, az E szektor jobb 28. sor 16. ülésre 12 forintos jeggyel. Nem volt körülöttem semmiféle provokátor, csak néha a bírót szidták, meg az Orosz Palit.”¹¹ Vagy: „...a tragikusan végződő Ferencváros–Tatabánya meccset [!] keveset tudok írni, mert a mérkőzés végén, mint egy temetésről, úgy mentek haza a szurkolók, köztük én is. Volt egy-két jó bemonadás az úton hazafelé.”¹² Utóbbi jelentését tartótisztje nemes egyszerűséggel áthúzta, és kiegészítő jelentést íratott vele (többek között a Gyáli úton található borozóról, ahol fradisták jártak össze).

Jelentéseit azért értékelték operatív értékkel nem bíró, tájékoztató jellegű beszámolóknak, mert az állambiztonságot nem általában a stadionban, hanem alapvetően a nézőtéren történtek érdekelték, figyelme a tribünre irányult. Ez a viselkedés nem tipikus, hiszen a stadiont használók döntő többsége a zöld gyepet figyeli, bár nem is példa nélküli, gondoljunk a sportesemények rendezőire, a jegyszedőkre vagy a rend biztosításában közreműködő egyenruhás rendőrökre. Az állambiztonság elsősorban az ügynökhálózaton keresztül próbálta szemmel tartani a nézőteret (a zöld-fehér drukkerok között „Csillag”-gal egy időben több más hálózati személy is működött, pl. „Kuti Pál”, „Pincés”, „Kovács”), ám olykor – természetesen fedésben – a területért felelős fővárosi állambiztonság tisztjei is felbukkantak ott. A politikai rendőrség tehát figyelő tevékenységét, az „ellenség” szemmel tartását konspiratív módon, titokban folytatta. Legalábbis elvileg, mivel jelenlétüket alkalmanként a szurkolók is érzékelték: az 1967-es tavaszi szezon egyik mérkőzésén például egy néző figyelmeztette „Csillag”-ot, hogy vigyázzon, „mert sok a rendőr és a detektív a szektorban”.¹³

A tiszt és a hálózati személy fürkésző tevékenysége között azonban volt egy alapvető különbség. Az előbbi – rejtetten ugyan, de – mindig állambiztonsági beosztottként foglalt helyet a nézőtéren, azaz a szituációhoz alkalmazkodva megjártotta a nézőt.¹⁴ A hálózati személy viszont nem csupán hálózati személyként ment ki a stadionba, hanem szurkolóként is, és a különböző minőségek más-más szerep eljátszását követelték meg tőle: nézőként a játékosokat, ügynökként a többi szurkolót figyelte. Az emberi figyelem, sőt már maga az észlelés eleve behatárolt, és ez esetben az embernek egyszerre kellett (volna) a játékteret és a nézőteret szemmel tartania. A kétféle szerep összeegyeztethetőségét vizsgálva nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a stadionban szurkolóként szerezhető komplex tapasztalatok képesek az egyént eltávolítani a stadionon kívüli világ gondjaitól, problémáitól.¹⁵ Ezzel szemben a nézőtéren helyet foglaló hálózati személy – elvileg – nem engedhette meg magának, hogy teljesen kizárja a külvilágot, ez esetben az állambiztonságot, a tartótiszttól kapott feladatokat.

„Én a magam részéről a mérkőzést jól láttam, de a társaságot nem tudtam megfigyelni” – az informátor megjegyzése (de igazából egész működése is) azt példázza, miként volt kénytelen megosztani figyelmét a kétféle szerepnek megfelelően, és – az ő esetében – rendszerint miként győzött a szurkolás a megfigyelés felett.¹⁶ Sokadik tartótisztje még 1967-ben is kénytelen volt elbeszélgetni vele arról, hogy a „mérkőzésekre nem csak azért kell menni, hogy a játékot megnézzük, hanem az ellenséges személyeket és azok tevékenységét felderítsük”.¹⁷ Pedig a hálózati személy láthatóan igyekezett megfelelni az elvárásoknak, és beszámolói kezdtek megváltozni. Ez leginkább abban mutatkozott meg, hogy maga a labdarúgás lassan eltűnt belőlük: „Csillag” egyre kevesebbet írt a játékról, a meccsek iramáról, és az eredményt

sem közölte már, és túlnyomórészt a lelátókról, a szurkolók magatartásáról és megnyilvánulásairól számolt be. Vagyis az informátor kezdett nem csupán szurkolóként jelen lenni a stadionban, és igyekezett nemcsak a játékeret figyelni, hanem a lelátót is szemmel tartani. (Már az első, informátori minőségében adott, „Csillag” néven aláírt jelentésében beszámolt arról, hogy az FTC labdarúgócsapatának edzésén egy nagyhangú férfira lett figyelmes, aki a játékosokat szidta, de közelebbit nem tudott meg róla.¹⁸) Ám bármennyire is próbálta elfojtani szurkolói énjét, és az állambiztonság titkos segítőjeként megírni jelentéseit, az informátor igyekezete csak részben volt sikeres, minduntalan előbújt belőle a – sok sporttudósítást olvasó – futballdrukker. 1962 szeptemberében írta: „*Délután az FTC–Szombathely mérkőzés telt ház mellett, sportszerű és sportszerűen zajlott le a mérkőzés. [!] A szurkolók általában meg voltak elégedve az eredménnyel. Rendellenességet nem tapasztaltam.*”¹⁹ Háromnegyed év múlva, az FTC–DVSC találkozóáról szólva megemlítette: „*Az első gólig nyomott volt a hangulat, utána már mindenki vidám volt.*”²⁰ Pár hét múlva, a Dinamo Moszkva elleni meccs kapcsán szóban azt jelentette, hogy a „*hangulat általában rossz volt a durva játék miatt, azonban kirívó eset nem fordult elő, mivel több egyenruhás rendőr is volt a szektorban*”.²¹ „*A Ferencváros a II. félidei játékával bezsongatta a tömeget, ez által a fiatalok sem tudják hogy levezetni örömeiket, az FTC, hajrá Fradi, huj-huj-hajrá Ferencváros biztatás mellé már a csapat tagjainak nevét kiabálták háromszor*” – mesélte az 1964. júniusi, Tatabánya elleni meccsről.²²

Miért állítható, hogy az informátor a fenti esetekben szurkolóként gondolkodott? (Hiszen jelentései mégiscsak a szurkolókról szóltak.) Azért, mert összefüggést tételezett fel a játéktéren és a nézőtéren történetek között; mert azt gondolta, hogy a mérkőzés alakulása kihatással van a nézők hangulatára és viselkedésére. Az állambiztonság azonban másként nézte a meccset, pontosabban teljesen más meccset nézett, amelynek nem sok köze volt a labdarúgáshoz: a politikai rendőrség szerint a lelátó hangulatát nem (vagy csak kevésbé) a mérkőzés alakítja, hanem (sokkal inkább) az ott helyet foglaló, mindenekelőtt a ferencvárosi B-középbe beépült ellenséges elemek provokációja, hangulatkeltése. Azaz a futballpályák körüli normasértő viselkedésre nem úgy tekintett, mint a „stadionbeli strukturális kényszerhelyzet” egy olyan variációjára, „amelynek során az adott ellenféllel szemben mélyen rögzült, szélsőségesen diszkriminatív identitáselemek lendülnek mozgásba” (ahogy a témával foglalkozó társadalomtudósok tették),²³ hanem politikai tettként értelmezte azokat. Például a Dinamo Moszkva elleni mérkőzésen a lelátókon elhangzó bekiabálásokat (amelyeket „Csillag” nem hallott vagy nem akart meghallani) a politikai rendőrség az „ellenséges, ellenzéki, huligán, garázda elemek” által végrehajtott „rendkívül éles szovjetellenes hecckampány”-ként interpretálta, amely maga is egy hosszabb folyamat részét képezte. A hatóságok 1963 elejétől tapasztalták „az FTC csapata köré csoportosuló szélsőséges elemek növekvő élénkülését”, amely többek között abban nyilvánult meg, hogy „több száz fiatalból nagyobb arányú ifjúsági csoportosulás jött létre a Népstadionban”, amely zászlókkal és zajkeltő eszközökkel hívta fel magára a figyelmet. A hangoskodó, „arénázó” tömb „hónapról-hónapra élénkebb, agresszívabb magatartást tanúsított”, „hangoskodásával, megbotránkoztató magatartásával lényegében befolyásolta a tömeghangulatot”.²⁴

A fentiekből következően minden, a szervezettség legkisebb jelét mutató szurkolói csoportosulás kiváltotta az állambiztonság érdeklődését. „*Egynéhány alkalommal menjen el a társasággal és figyelje meg, hogy milyen magatartást tanúsítanak, tevékenységükben van-e ellenséges politikai tendencia*” – kapta feladatul „Csillag” 1969 tavaszán; az említett társaság („galeri”) vezetőjét pusztán „mint fanatikus FTC-szurkolót” tartotta nyilván az

állambiztonság.²⁵ Ám „Csillag” egész informátori működését kitöltötte a szurkolók közötti „hangadók” megfigyelése. 1962 őszétől például egy, 18–25 év közötti fiatalokból álló, Kraut István körül tömörülő kb. tizenöt fős „csoportot” kellett figyelnie. „*Szervezett kapcsolat olyan vonatkozásban van közöttük, hogy a mérkőzések idején mindig megbeszélik, hogy legközelebb az állóhelyen hol találkozunk*” – derítette ki az informátor. Bár a jelentés szerint a fiatalok ellenséges magatartást nem tanúsítottak, csak „*esetenként a tömeghangulatot helytelen irányban be tudják folyásolni*” (!), a szervezetségre utaló jel önmagában is felkeltette megbízói érdeklődését.²⁶ A politikai rendőrségnél az fel sem merülhetett, hogy a fiatalokat csak a közös meccsre járás köti össze, ezért az informátornak tovább kellett kutakodnia az irányban, hogy „*milyen szervezett jellegük van, az miben nyilvánul meg, mi tartja egybe őket*”.²⁷ Az állambiztonság olyan nagy jelentőséget tulajdonított a „csoportnak”, hogy aktuális tartótisztje akkor is értékesnek minősítette „Csillag” jelentését, ha az csak a meccs után, messziről látta őket, de az informátor a társaság egy olyan tagját azonosította, akit az állambiztonság még nem ismert.²⁸

„Csillag” azon túl, hogy kiabálnak, és ezzel felszítják a hangulatot, nem igazán tudott a megbízói számára használható információval szolgálni a társaságról. Még ellenséges (vagy általa annak tartott) bekiabálásokat sem hallott sem tőlük, sem másoktól, ha nagy ritkán igen, azt jellemzően más csapatok szurkolóitól. 1964 augusztusában például két alkalommal is előfordult, hogy az MTK játékosait szidalmazták („libások”, „libabőrös Kovalik”), és a meccsek alatt „*végig gúnyolódó és provokáló*” kijelentések hangzottak el – a diósgyőri, illetve a debreceni szurkolók részéről.²⁹ A fradista táborról legfeljebb annyit mondott, hogy „sportszerűtlen” vagy „drasztikus” bekiabálások hangzottak el, ezek konkrét tartalmára vonatkozóan azonban semmit sem árult el.³⁰ Az állambiztonságot azonban a ferencvárosi szurkolók minden kijelentése érdekelte. Jellemző példája ennek az Újpesti Dózsa elleni jégkorong-, illetve vízilabda-mérkőzésről szóló jelentése 1963 decemberéből. Az előzőn a fradisták olyasmit kiabáltak, hogy „szexturmix” és „Andaxin”, míg utóbbin az újpestiek szurkolására reagáltak fűjölással: tartótisztje mindkét értesülést aláhúzta, ami azt jelzi, hogy valamiért fontosnak tartotta az információt.³¹

Az informátor rendszeresen beszámolt a nézőterre bevitt zászlókról, transzparensekről, kolompokról, kereplőkről is, nyilván, mert kioktatták őt erre. A tartótiszt pedig rendre aláhúzta ezeket a szövegrészeket, nyilván, mert fontosnak tartotta az értesítéseket.³² Az állambiztonság ugyanis a nézőterre bevitt zászlókat és kereplőket rendbontásra alkalmas eszközöknek tekintette, használatukat rendbontásként értelmezte, tömeges megjelenésüket és gyors elterjedésüket pedig összefüggésbe hozta a szervezett ellenséges csoportok tevékenységével. Legalábbis ezek megerősödését azzal magyarázták, hogy 1963-tól (a külföldi példák nyomán) a hatóságok engedélyezték a zászlók és kereplők használatát a stadionokban – hogy aztán ezen eszközöket közvetve felelőssé tehesék az FTC 1963-as és 1964-es bajnokavatásán történt botrányokért.³³ Valószínűleg ennek köszönhető, hogy alkalmasszerűen később is megtiltották a bevitelüket a nézőterre. „*A megtiltás ellenére is sok volt a zászló kint*” – jelentette „Csillag” egy 1965-ös FTC–Tatabánya mérkőzésről.³⁴ Pár hét múlva pedig azért háborogtak a fradisták, mert a Honvéd elleni meccsen nem volt szigorú ellenőrzés (az ellenfél drukkerinél volt is sok zászló), a hétközi, Vasas elleni találkozón viszont igen, és a szünetben három rendőr ment be a fradisták közé egyetlen ott maradt zászlóért.³⁵ Később a korlátozásokat mintha feloldották volna (a „*zászlók és a kolompok is fogytak*” – jelentette 1966 tavaszán³⁶), de „Csillag” ezután is fontosnak tartotta közölni, ha két fiatalnál például Ferencváros feliratú transzparenst látott.³⁷

Az informátor által figyelt Kraut-féle társaság tagjai ellen 1964 elején – „Csillag”-tól függetlenül – a jégkorongmérkőzéseken tanúsított magatartásuk és antiszemita bekiabálásaik miatt szabálysértési eljárást indítottak. (Az állambiztonság persze, mint említettem, mindig talált egy újabb ellenséges „csoportot”, amelyet meg lehetett figyelni; 1964 tavaszán például egy Jenő nevezetű rejtélyes alak körül tűnt fel egy társaság: az agráregyetemista fiatalemberről hosszú hetek múlva sikerült csak kideríteni, hogy Knézy Jenőnek hívják, valamint azt, hogy barátaival semmilyen veszélyt nem jelentenek a stadionok rendjére. Addig mindenestre munkát adott az informátornak.³⁸) A Kraut István vezette „csoport” elleni eljárás elérte a célját, a „banda” felbomlott. Egyikük elmondta az informátornak, hogy „*soha többet nem megy a Kraut-féle társaság közé, inkább vesz fel [!] 32 frtért jegyet, és tőlük minél távolabb helyezkedik el, nem kíván még egyszer Baracskára menni*”.³⁹ Maga Kraut is hasonlóan nyilatkozott egy haverjának (aki továbbadta az információt „Csillag”-nak): „*kijelentette, hogy a csoportjuk teljesen feloszlott, soha többet nem mennek együtt mérkőzésekre, nem kívánnak Baracskára menni. Mutatta is a 32 frtért váltott jegyét, amely a IV-es szektorba szólt.*”⁴⁰ Vagyis mindketten úgy kívánták elkerülni a balhét, egészen pontosan azt, hogy balhés személyként azonosítsák őket, hogy drágább helyekre váltottak jegyet. A rendőrségi diskurzusban régen bevett a deviánsnak, normaszegőknek tekintett társadalmi csoportok helyhez kötése; így a szegénynegyedek, alacsony státuszú városrészek lakóit hagyományosan rendbontóknak bélyegzik, úgy ábrázolják őket, mint akik különösen hajlamosak a normaszegésre.⁴¹ Ilyen „alacsony státuszú” helyekként jelennek meg az állambiztonsági szövegekben a Népstadion olcsóbb jegyárú szektorai (N, O, P, R, S). (Ezekben az években a Ferencváros a Népstadionban játszotta a mérkőzéseit.)

„Csillag” 1964 tavaszától közölte rendszeresen, hogy az általa megfigyelt személyek a stadion melyik részén tűntek fel. A jelentései szerint az állambiztonságot érdeklő szurkolói csoportok – nem véletlen – elsősorban a P, illetve az O, az R és az S szektorokban tömörültek, így tartótisztjei rendre arra utasították, hogy ő is ott foglaljon helyet, illetve a fenti szektorokat tartsa szemmel. „*A további mérkőzéseken a Népstadionban a korábban meghatározott helyen tartózkodjon (O, P, R, S szektor)*” – utasította őt tartótisztje 1965 közepén.⁴² „*Az O, P, R szektorokban csak az 1:0-ig volt mozgolódás, utána csend lett*” – jelentette az informátor az 1965. júniusi FTC–MTK meccsről.⁴³ Előfordult persze, hogy nem a sűrűjéből, hanem kívülről igyekezett szemmel tartani a problémás helyeket: a Manchester United elleni 1965-ös kupamérkőzést – az előbb idézett utasítást figyelmen kívül hagyva – a H szektorból nézte végig, ahol olyan nagy volt a hangorkán, hogy nem tudta az O, P, R és S szektorok hangulatát figyelni. A csoportvezető, Lovász István őrnagy felelősségre is vonta a tartótisztet: „*Miért a H szektorba ült az informátor? Neki nem ez volt a feladata.*” Az informátor figyelmét pedig ismételten felhívták arra, hogy a soron következő meccseken a P, R, S szektorok valamelyikében foglaljon helyet.⁴⁴

Ez a példa is mutatja, hogy „Csillag” nem mindig követte az instrukciókat. Volt, hogy bement ugyan a P szektorba a „fiúkhöz”, de amikor látta, hogy „*ügyse lesz nyugta az embernek*”, elment onnan.⁴⁵ Egy kosármeccs kapcsán, ahol azért nem ment az arénázók közé, mert nem kapott ilyen feladatot, kerek perccel ki is jelentette: „*Én nem szívesen tartózkodom közöttük, ha nem muszáj.*”⁴⁶ Sokszor hivatkozott arra is, mint például egy 1964. augusztusi FTC–Diósgyőr meccs kapcsán, hogy ismerőseivel ment ki a meccsre, és nem tudott elszakadni tőlük, hogy a „hangoskodók” közé menjen.⁴⁷ 1965 májusában a Komló elleni mérkőzést a 19. szektorból nézte végig a barátaival (körülttük csupa idősebb ember ült), mert egyikük a jegyet vette, nem akart szem előtt lenni, ti. közel kerülni a „balhés” társasághoz.⁴⁸ Az informátor többnyire

azonban igyekezett betartani a kapott utasításokat, és 1967 tavaszától rendszerint a P szektorból nézte a Ferencváros mérkőzéseit.

Vegyük észre a helyzet paradoxonát: az állambiztonsági tiszteket aggodalommal töltötte el, hogy a „problémás” szektorokban sokan tömörülnek, ám azzal, hogy az informátort rendre oda küldték, maguk is növelték a potenciális rendbontók számát. Valóban előfordult, hogy „Csillag”-ot is magával ragadta a hév: *„A mérkőzés alatt sportszerűtlen megnyilatkozás nem volt, aránylag én voltam sportszerűtlen, de a fiúk lecsitítottak”* – jelentette egy MTK elleni derbiről.⁴⁹ Megbízói más hálózati személyektől is értesültek arról, hogy sokszor az informátor kezdeményezte a „hangoskodást”, és valószínűleg ezért sem számolt be őszintén a ferencvárosi B-közép hangadóinak tevékenységéről.⁵⁰ Legtöbbször azonban nem ez volt a baj, hanem – éppen ellenkezőleg! – azt kérték számon rajta, hogy távol maradjon a balhéktól. Mint például az 1963-as bajnokavatáson: az FTC 14 év után nyerte meg a bajnokságot, így érthető, hogy a zöld-fehér drukkerok felfokozott hangulatban várták az utolsó fordulót. A június 30-i, Szeged elleni mérkőzés után azonban a rendőrség nem engedte az ünneplést, és szétkergette a csapatot köszönteni kívánó szurkolókat. (A hatóságok szerint természetesen ellenséges provokáció vezetett az erőszakos eseményekhez.⁵¹) A tömeggel „Csillag” is a játékoskijáráshoz vonult, ám egy rendőr elzavarta, és ő azonnal el is ment onnan (*„gondoltam, hogy jó vége ennek nem lesz”*). Tartótisztje elfogadhatatlannak tartotta, hogy az informátor gyávaságból (csak azért, mert nem akart verést kapni) nem hajtotta végre a feladatát, így ugyanis „érdekes” időben nem tudta figyelemmel kísérni az eseményeket.⁵² „Csillag” hasonló „gyávaságot” mutatott másfél év múlva, az újabb bajnokavatást kísérő rendbontás alkalmával is. Az 1964. szeptember 13-i, Győr elleni meccsen az egyik barátja figyelmeztette, hogy menjenek haza, mert nagy balhé lesz, amit ő nem hitt, de amikor a nézőtéren fáklyákat kezdtek gyűjteni, hazaindultak, mert nem akarták, hogy megint bevigyék őket a rendőrök.⁵³ Pár évvel később egy bajnoki találkozón az informátor által megfigyelt, Törpe gúnynevű fiatal bejelentette, hogy a meccs után „arénázás” lesz a Verseny utcában, de „Csillag” nem tartott velük. A tartótiszt elfogadta a jelentést, de a csoportvezető arra figyelmeztetett, hogy a hálózati személynek hasonló esetben el kell kísérnie a társaságot.⁵⁴

Igazából nincs semmi meglepő abban, hogy az állambiztonság gyakorlatilag rendbontásban való részvételt várt el az informátorától. A „Csillag” működésekor hatályos szabályozás még bűncselekmény elkövetésére vonatkozó tilalmat sem tartalmazott, a feladatok végrehajtásához szükséges magatartási vonal meghatározásánál csak azt kötötte ki: *„szigorúan ügyelni kell arra, hogy az ügynök megfelelő magatartást tanúsítson, ne provokáljon, ne keltsen gyanút, ne legyen tolakodó”*.⁵⁵ A „rend” megteremtésében és fenntartásában igazából csak a voltaképpeni rendőrség volt érdekelt. Emlékezzünk „Csillag” korábban idézett kijelentésére az FTC–Dinamo Moszkva meccsről, mely szerint azért nem került sor kirívó megnyilvánulásra, mert sok egyenruhás volt a szektorban. Ezzel szemben az állambiztonságnak sokkal inkább az volt a jó, ha történik valami a nézőtéren, hiszen az ellenséges tevékenység csak így vált megfigyelhetővé és ezáltal az „ellenség” felismerhetővé és beazonosíthatóvá. A fővárosi politikai rendőrök kifejezetten aggodalommal töltötte el, ha egy általuk ellenségesnek és szervezettnek tekintett csoportosulás a felbomlás jeleit mutatta. Amikor 1962 végén „Csillag” arról számolt be, hogy egy jégkorongmérkőzésen Kraut István körül hiányoztak *„az ismert arcok”*, felettese arra utasította a tartótisztet: az informátor kérdezze meg Krauttól, mi az oka annak, hogy olyan kevés barátja jár a meccsekre, miért nem fogja össze őket.⁵⁶

„Csillag” jelentéseiből, főleg a hálózati működésének első időszakában írottakból, sok minden kiderül a hatvanas évek szurkolói szokásairól, viselkedéséről, mentalitásáról. Ám legyünk óvatosak: az ilyen jellegű szövegek elsősorban arról szólnak, hogy mi a térnek a (politikai) rendőrség által ideálisnak tekintett rendje.⁵⁷ Az ügynökjelentések azt rögzítették, ami az állambiztonság szemszögéből kirívónak, normaszegőnek számított, így alapvetően arra vonatkozóan szolgálnak információval, hogy az állambiztonság milyen magatartást várt el – nem is annyira a nézőktől, mint a saját hálózati személyétől. A stadion ideális rendjét ugyanis sokkal inkább az egyenruhás rendőrök biztosították, mint az állambiztonság titokban figyelő tisztjei és ügynökei. Sőt, „Csillag” esete (is) megmutatja, hogy még egy jól behatárolt tér pusztá megfigyelése, vizuális felügyelet alatt tartása is szükségszerűen tökéletlen maradt. Ennek a személyi okairól már szó esett: az informátornak egyszerre kellett a meccset és a szurkolókat figyelnie, és ő inkább az előbbire helyezte a hangsúlyt. Hálózati személyként tehát tökéletlenül működött, ám éppen ez teszi láthatóvá azokat a normákat, elvárásokat, amelyeket az állambiztonság támasztott az ügynökeivel szemben. A probléma (az emberi figyelem korlátozott volta és megosztása) azonban a jól működő hálózati személyek, sőt bizonyos mértékig az operatív tiszték esetében is megmarad. Nem véletlen, hogy a stadionokat felügyelő intézmények – ha lehetőségük adódik rá – igyekeznek kiküszöbölni a személyi tényezőt: egy másik footballhuliganizmus-diskurzus keretében a brit kormányzat 1985-ben engedélyezte – más olvasatban elrendelte – a stadionok bekamerázását, ezáltal állandó vizuális felügyelet alá rendelve a lelátókon elhelyezkedőket.⁵⁸

Az állambiztonsági megfigyelés szükségszerűen tökéletlen voltának volt egy másik oka is, amelyet a stadion strukturális adottságaiban kell keresni. Jeremy Bentham angol filozófus a 18. század végén vázolta fel egy ideális börtön, a *Panoptikum* tervét: a gyűrű alakú épületben a fal nélküli cellák körben helyezkednek el, úgy, hogy a gyűrű által körülzárt udvar közepén lévő toronyban elhelyezkedő őr könnyen szemmel tudja tartani a rabokat, anélkül, hogy ők tudatában lennének az állandóan vigyázó tekintetnek.⁵⁹ Ha belegondolunk, a stadion építészeti kiképzése nagyban hasonlít a tökéletesen felügyelhető tér benthami ideáltípusához, csak amíg a Panoptikumban a felvigyázó tekintet a középpontból a széleket pásztázza, addig a stadionban éppen fordítva áll a dolog: a tekintet tipikusan a szélekről középre, a játéktérre irányul. A lelátókon helyet foglalókat onnan lehetne tökéletesen szemmel tartani, ahol a játék zajlik; egy olyan pozícióból, amelyet az állambiztonság nem tudott elfoglalni. Akkor még, tehetjük hozzá, hiszen a helyzet – mint azt említettem – a közelmúltban megváltozott: a kameráknak és a technikai vívmányoknak „hála”, ma már bárki gond nélkül beazonosítható a nézőtereken, egyre inkább igazi panoptikumká változtatva a stadionokat.⁶⁰

A hatvanas években azonban még másként állt a dolog: abban az időben, bármily meglepő, nem a stadion volt a legalkalmasabb hely a szurkolók megfigyelésére. A „Csillag”-gal egy időben működő, „Kuti Pál” fedőnevű informátor egy alkalommal jelezte is megbízóinak, hogy a B-középpel tagjaival úgy tudna megismerkedni, ha belépne a Baráti Körbe, mert így igazolvánnyal látogathatná az edzéseket, ugyanis a „*törzsemberek a tréningeken beszélnek jobban és ismerkednek egymással, meccsen inkább a játékot nézik*”.⁶¹ Az állambiztonsági tiszték is tisztában lehettek ezzel, hiszen a problémásnak tekintett szurkolók szemmel tartása érdekében ők maguk is kiléptek a stadionból, és a drukkerék által használt egyéb tereket (kocsmákat, totózókat stb.) is igyekeztek felügyelni. (Mint ahogy a kamerák telepítése követte a „footballhuliganokat” a stadionokból a citybe, előbb Angliában, majd szinte mindenütt a nyugati világban.⁶²)

Mint az közismert, a Panoptikum a 20. században, elsősorban Michel Foucault

Betekintő 2017/4.

munkásságának köszönhetően a minden emberi tevékenységet és megnyilvánulást ellenőrizni és felügyelni kívánó modern (állam)hatalom metaforájává vált.⁶³ Írásomban arra is rá kívántam mutatni, hogy a futballstadion, a futball és általában a sport mint a modernitás szülőtte⁶⁴ kiválóan alkalmas a modernitás megannyi aspektusának, így a felügyelő és fegyelmező hatalom technikáinak és intézményeinek, köztük a titkosrendőrség tevékenységének a vizsgálatára.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.2.2. Hálózati nyilvántartások

2.8.1. Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai

BM (Központ) 10031 Huszár Sándor

3.1.2. Munka-dossziék

M-27865 „Kuti Pál”

M-31714 „Csillag”

M-31714/1 „Csillag”

3.1.5. Operatív dossziék

O-19460/1 MTS nemzetközi kapcsolatai

4.1. Az állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

A-3017/21 Állambiztonsági tanulmány, 1975/1. Rapcsák Mihály: *A külső (operatív) figyelépszichológiai kérdései*. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, Budapest, 1975.

4.2. Parancsgyűjtemény

Hivatkozott irodalom

Deme, 2009

Deme János: Felügyelet: képiség, képesség, képtelenség. Gondolatok John E. McGrath: *Loving Big Brother, Performance, privacy and surveillance space* című könyve kapcsán. *AnBlok*k, 3. sz. 70–74.

Foucault, 1990

Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó és Csűrös Klára. Budapest, Gondolat.

Foucault, 1998

Foucault, Michel: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Ford. Sutyák Tibor. Debrecen, Latin Betűk.

Gaffney–Bale, 2004

Gaffney, Jeremy – Bale, John: *Sensing the Stadium*. In *Sites of Sport. Space, Place, Experience*. Ed. Patricia Vertinsky – John Bale. London–New York, Routledge. 25–38.

Hadas, 2003

Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, Helikon.

Hadas–Karády, 1995

Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. *Replika*, 17–18. sz. 89–120.

Horváth, 2009

Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Murakami Wood, 2014

Murakami Wood, David: A panoptikumon túl? Foucault és a surveillance studies. Ford. Fáber Ágoston. *Replika*, 89. sz. 43–60.

Zeidler, 2000

Zeidler Miklós: *Sportterek*. Budapest, Városháza.

Walvin, 1994

Walvin, James: *The People's Game. The History of Football Revisited*. Edinburgh–London, Mainstream Publishing.

¹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 9–10. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, 1961. február 6. Uo. 15. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. Uo. 14. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. Uo. 13. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. Uo. 20. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. [1961. március 7-i találkozó.] Uo. 23–24. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. [1961. március 15-i találkozó.]

² ÁBTL 2.8.1. BM (Központ) 10031.

³ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 36. „Cinege” informátorjelölt jelentése, 1961. május 15. Uo. 33–34. „Cinege” jelentése, d. n. [1961. május 20-i találkozó.] Uo. 32. „Csillag” informátor jelentése, 1961. május 24.

⁴ ÁBTL 2.2.2. „Csillag” informátor 6-os kartonja.

⁵ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 57. Összefoglaló „Csillag” fedőnevű informátor munkájáról, 1970. november 26. A dátum mutatja, hogy a dosszié lezárásával azért vártak bő másfél évet; kizárására hivatalosan 1970. december 19-én került sor: ÁBTL 2.2.2. „Csillag” informátor 6-os kartonja.

⁶ Pl. ÁBTL 3.1.2. M-31714. 9–10. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, 1961. február 6. (Huszár megjegyzése február 8-án, a találkozó napján kerülhetett a jelentésre.)

⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 20. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. [1961. február 7-i találkozó.] „*Mi az oka? Nem érti a feladatot v. nem akar dolgozni?*” – írta a lap szélére Huszár valamelyik felettese.

⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 23–24. „Cinege” operatív kapcsolat jelentése, d. n. [1961. március 15-i találkozó.]

⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 25–30.

¹⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 36. „Cinege” informátorjelölt jelentése, 1961. május 15. Uo. 33–34. „Cinege” jelentése, d. n. [1961. május 20-i találkozó.]

¹¹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 41. „Csillag” informátor jelentése, 1961. július 30.

¹² ÁBTL 3.1.2. M-31714. 43. „Csillag” informátor jelentése, 1961. augusztus 27.

¹³ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 300–301. „Csillag” informátor jelentése, 1967. április 5.

¹⁴ Vö. 4.1. A-3017/21. 38.

¹⁵ Gaffney–Bale, 2004: 37–38.

¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 241–242. „Csillag” informátor jelentése, 1965. június 1.

¹⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 297–298. „Csillag” informátor jelentése, 1967. március 22.

¹⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 37. „Csillag” informátor jelentése, 1961. június 5.

¹⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 71–72. „Csillag” informátor jelentése, 1962. szeptember 17.

²⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 105. „Csillag” informátor jelentése, 1963. június 17.

²¹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 109. Szolgálati jegy, 1963. augusztus 13.

²² ÁBTL 3.1.2. M-31714. 162. „Csillag” informátor jelentése, 1964. június 30.

²³ Hadas–Karády, 1995: 108.

²⁴ ÁBTL 3.1.5. O-19460/1. 248–257. Jelentés az 1964. szeptember 13-i FTC–Győr labdarúgó-mérkőzés eseményeiről, 1964. szeptember 17.

- ²⁵ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 55–56. „Csillag” informátor jelentése, 1969. április 10.
- ²⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 76–77. „Csillag” informátor jelentése, 1962. október 1. A társaságot rövidesen „Ifik” fedőnéven vonta megfigyelés alá a fővárosi politikai rendőrség.
- ²⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 92–93. „Csillag” informátor jelentése, 1962. december 10.
- ²⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 81–82. „Csillag” informátor jelentése, 1962. október 22.
- ²⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 186–187. „Csillag” informátor jelentése, 1964. augusztus 25. Uo. 191–192. „Csillag” informátor jelentése, 1964. szeptember 1.
- ³⁰ Pl. ÁBTL 3.1.2. M-31714. 177–178. „Csillag” informátor jelentése, 1964. augusztus 4. Uo. 280. „Csillag” informátor jelentése, 1966. május 19. ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 55–56. „Csillag” informátor jelentése, 1969. április 10.
- ³¹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 120. „Csillag” informátor jelentése, 1963. december 20.
- ³² Csak egy példa: ÁBTL 3.1.2. M-31714. 97. „Csillag” informátor jelentése, 1963. május 13.
- ³³ ÁBTL 3.1.5. O-19460/1. 248–257. Jelentés az 1964. szeptember 13-i FTC–Győr labdarúgó-mérkőzés eseményeiről, 1964. szeptember 17.
- ³⁴ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 229–230. „Csillag” informátor jelentése, 1965. március 23.
- ³⁵ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 236. „Csillag” informátor jelentése, 1965. április 15.
- ³⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 280. „Csillag” informátor jelentése, 1966. május 19.
- ³⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 7. „Csillag” informátor jelentése, 1967. június 20.
- ³⁸ Pl. ÁBTL 3.1.2. M-31714. 150–151, 156–157, 164–165, 169–170, 182–183, 217–218.
- ³⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 140. „Csillag” informátor jelentése, 1964. április 6.
- ⁴⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 142–143. „Csillag” informátor jelentése, 1964. április 20. Néhány nap múlva Kraut személyesen is elmondta az informátornak, „*hogy még egyszer nem akar Baracskán kikötni, és nem akar [a] fiatal B középben reflektor lenni kifelé*”. Uo. 145. „Csillag” informátor jelentése, 1964. április 27.
- ⁴¹ Horváth, 2009: 145–169.
- ⁴² ÁBTL 3.1.2. M-31714. 241–242. „Csillag” informátor jelentése, 1965. június 1.
- ⁴³ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 246–247. „Csillag” informátor jelentése, 1965. július 1.
- ⁴⁴ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 243–244. „Csillag” informátor jelentése, 1965. június 10.
- ⁴⁵ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 174. „Csillag” informátor jelentése, 1964. július 24.
- ⁴⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 254. „Csillag” informátor jelentése, 1965. szeptember 16.
- ⁴⁷ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 180–181. „Csillag” informátor jelentése, 1964. augusztus 11.
- ⁴⁸ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 241–242. „Csillag” informátor jelentése, 1965. június 1.
- ⁴⁹ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 177–178. „Csillag” informátor jelentése, 1964. augusztus 4.
- ⁵⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 57. Összefoglaló „Csillag” fedőnevű informátor munkájáról, 1970. november 26.
- ⁵¹ Vö. ÁBTL 3.1.5. O-19460/1. 248–257. Jelentés az 1964. szeptember 13-i FTC–Győr labdarúgó-mérkőzés eseményeiről, 1964. szeptember 17.
- ⁵² ÁBTL 3.1.2. M-31714. 103. „Csillag” informátor jelentése, 1963. július 1. (A találkozóra július 2-án került sor, a tartótiszt értékelése is ekkor készülhetett.)
- ⁵³ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 194–195. „Csillag” informátor jelentése, 1964. szeptember 15.
- ⁵⁴ ÁBTL 3.1.2. M-31714/1. 11. „Csillag” informátor jelentése, 1967. augusztus 8. A csoportvezető megjegyzése az augusztus 10-re datált tisztázaton szerepel: uo. 10.
- ⁵⁵ ÁBTL 4.2. 10-21/33/1958. A belügyminiszter 33. számú parancsa az államvédelmi szervek ügynöki munkájának alapelvei című okmány kiadásáról, 1958. december 5.
- ⁵⁶ ÁBTL 3.1.2. M-31714. 90–91. „Csillag” informátor jelentése, 1962. december 3.
- ⁵⁷ Vö. Horváth, 2009: 87.
- ⁵⁸ Deme, 2009: 71.
- ⁵⁹ A benthami Panoptikum leírása: Foucault, 1998: 73–74.
- ⁶⁰ Gaffney–Bale, 2004: 28. Vö. Murakami Wood, 2014.
- ⁶¹ ÁBTL 3.1.2. M-27865. 17. „Kuti Pál” informátor jelentése, 1964. április 20.
- ⁶² Deme, 2009: 71.
- ⁶³ Pl. Foucault, 1990; 1998.
- ⁶⁴ Walvin, 1994: 27–71. Vö. Hadas, 2003. Budapesten a 19. és a 20. század fordulóján vett nagy lendületet a futball- és atlétikai pályák építése: Zeidler, 2000: 9.